

Aynur İmran qızı CABBAROVA

İqtisad elmləri namizədi,
Azərbaycan Universitetinin dosenti

Emil Salman oğlu MƏMMƏDLİ

Azərbaycan Universitetinin magistri

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BÜDCƏ-VERGİ SİSTEMİNİ XARAKTERİZƏ EDƏN GÖSTƏRİCİLƏRİN İQTİSADI-STATİSİK TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalə Azərbaycan Respublikasında büdcə-vergi sistemini xarakterizə edən göstəricilərin iqtisadi-statistik təhlilinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın metodunu Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi ilə əlaqəli statistik məlumatların dinamikasının təhlili təşkil edir. Bu məqsədlə Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2020–2023-cü illər üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibinə dair göstəricilərdən istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: vergilər, büdcə, statistika, göstərici, təhlil

JEL:

UOT:

DOI: <https://doi.org/>

Giriş

on illərdə istər respublikada, istərsə də beynəlxalq iqtisadiyyatda təzahür edən proseslərin yaratdığı təsirlərə baxmayaraq, ölkə Prezidenti cənab İ.H.Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu iqtisadi siyasətin və davamlı islahatların nəticəsi kimi, milli iqtisadiyyatın dayanıqlılıq səviyyəsi yüksəlmiş, onun diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun inkişafı sürətlənmiş, Azərbaycan Respublikasında əlverişli investisiya və biznes mühiti formalaşmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı məqsədilə dövlətimizin həyata keçirdiyi hüquqi, iqtisadi və maliyyə tədbirləri arasında büdcə-vergi siyasəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasının müasir vergi sisteminin əsasları Ümummilli Lider H.Ə.Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə yaradılmış və onun rəhbərliyi ilə vergi siyasətinin konseptual əsasları hazırlanmış, vergi sahəsində təkmilləşmiş qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Həmçinin onun "biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik" kimi müdrik fikirləri verginin iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsi olmasını bir daha təsdiqləyir ("Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər")

Hər bir ölkənin büdcə-vergi siyasəti iqtisadi resursların istifadəsinə və tələbin səviyyəsinə təsir

edir, tədiyə balansının vəziyyətini, kreditor borclarının səviyyəsini və iqtisadi artımı müəyyən edir. Yuxarıda göstərilən məqamların iqtisadi qiymətləndirilməsi və onların həcmələrinin ölçülməsi üçün büdcə-vergi siyasətini əks etdirən büdcə-vergi sisteminin statistik göstəricilərindən istifadə edilir. Bu göstəricilər sisteminin məqsədi təkcə fiskal siyasəti bəyan etmək deyil, həm də onun inkişafına təsir edən əsas amilləri qiymətləndirməkdir. Digər məqsəd isə ölkənin büdcə-vergi siyasətinə obyektiv qiymət vermək, onda struktur və dəyişiklikləri müəyyən etmək, büdcə-vergi sistemin inkişafına mane olan amilləri müəyyən etmək və onların aradan qaldırılması yollarını göstərməkdir. Bu məsələlərin həlli zamanı "Dövlət büdcəsi statistikasi"nın metodologiyasından, onların statistik göstəricilərindən və onların hesablanması metodologiyasından istifadə olunur.

Büdcə-vergi sistemini xarakterizə edən statistik göstəriciləri aşağıdakı qruplara bölmək olar (<https://cyberleninka.ru/article/>):

- 1) Büdcə-vergi sisteminin mütləq göstəriciləri;
- 2) Büdcə-vergi sisteminin nisbi göstəriciləri;
- 3) Orta göstəricilər.

Adları çəkilən göstəricilərin hər birinin öz xüsusiyyətləri vardır və büdcə-vergi sisteminin müvafiq aspektlərini xarakterizə edir. Büdcə-vergi sistemində mütləq göstəricilər dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərini, habelə büdcə profisitinin mütləq qiymətini ifadə edir. Adətən, bu göstəricilər

mütləq kəmiyyətlər hesab olunur və büdcə-vergi sisteminin kəmiyyət dəyişikliklərini göstərir. 2020-2023 – cü illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərini xarakterizə edən mütləq göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 1.

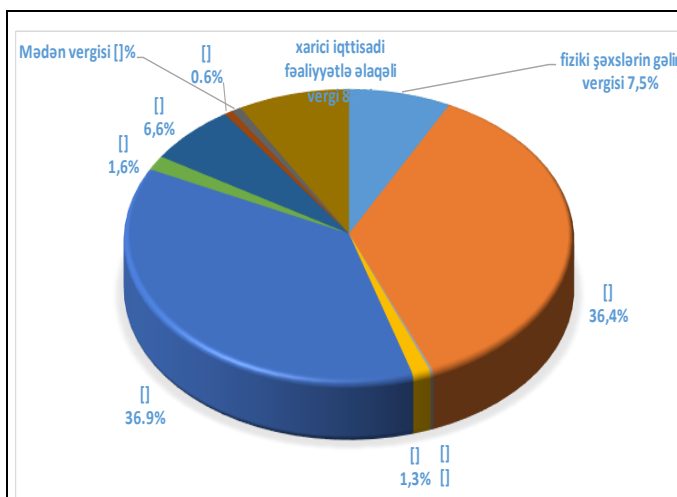
**2020-2023 – cü illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirləri,
milyon manat**

	2020	2021	2022	2023
Gəlirlər-cəmi	24681,7	26396,3	30679,6	35236,39
<i>o cümlədən:</i>				
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1151,0	1194,6	1474,4	1659,64
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2351,7	2958,4	8522,5	8024,29
Torpaq vergisi	40,8	45,7	47,4	47,78
Əmlak vergisi	186,8	211,3	231,5	292,84
Əlavə dəyər vergisi	4818,3	5214,5	6946,2	8127,73
Sadələşdirilmiş vergi	308,9	299,7	323,3	357,03
Aksiz	898,2	1105,8	1358,9	1452,19
Yol vergisi	104,9	119,1	148,5	137,33
Mədən vergisi	130,2	138,4	161,0	163,45
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	1160,6	1360,0	1642,9	1800,87
Sair daxilolmalar	13530,3	13748,8	9823,0	13173,24

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

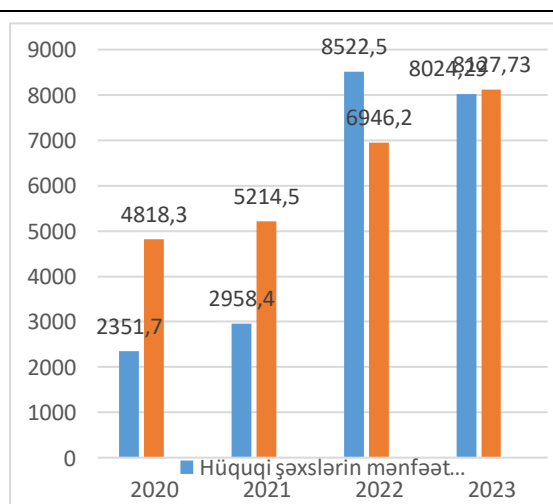
Cədvəldən göründüyü kimi, 2020-2023 – cü illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərinin həcmində hər il artım müşahidə olunmuşdur. 2023-cü ildə büdcəyə 35236.39 milyon manat daxil olmuşdur ki, onun da 1659.64 milyon manatını fiziki şəxslərin gəlir vergisi, 8024.29 milyon manatını hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi, 47.78 milyon manatını torpaq vergisi, 292.84 milyon manatını əmlak vergisi, 8127.73 milyon manatını əlavə dəyər vergisi, 357.03 milyon manatını sadələşmiş vergi, 1452.19 milyon manatını aksiz, 137.33 milyon manatını yol vergisi, 163.45 milyon manatını mədən vergisi, 1800.87 milyon manatını xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar vergilər, 13173.24 milyon manatını sair daxilolmalar təşkil etmişdir. Deməli, 2023 – cü ildə büdcə gəlirlərinin 22063.15 milyon manatını müxtəlif növ vergilər təşkil etmişdir.

Lakin büdcə-vergi sisteminin göstəricilərinin zamanla və ərazi baxımından hansı intensivliklə inkişaf etdiyini göstərə bilmirlər. Bu səbəbdən ikinci qrup göstəricilərindən - nisbi göstəricilərdən istifadə olunur. Nisbi göstəricilər büdcə və vergi sisteminin müəyyən illərdə və ya ərazi baxımından necə dəyişdiyini əks etdirir. 2023-cü ildə büdcə gəlirləri 2020-ci illə müqayisədə 42.8%, 2021-ci illə müqayisədə 33.5%, 2022-ci illə müqayisədə 14.9% artmışdır. 2023-cü ildə büdcə gəlirlərinin 62.6%-ni vergilər təşkil etmişdir. 2023 – cü ildə büdcə gəlirlərinə daxil olmuş 22063,15 milyon manatlıq vergilərin 7,5%-ni fiziki şəxslərin gəlir vergisi, 36,4%-ni hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi, 0,2%-ni torpaq vergisi, 1,3%-ni əmlak vergisi, 36,9%-ni əlavə dəyər vergisi, 1,6%-ni sadələşmiş vergi, 6,6%-ni aksiz, 0,6%-ni yol vergisi, 0,7%-ni mədən vergisi, 8,2%-ni xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqəli olan vergilər təşkil edir.

Qrafik 1.2023 – cü ildə büdcə gəlirlərinə daxil olmuş vergilərin strukturu, %-lə

Mənbə: Müəllif tərəfindən <https://www.stat.gov.az/> istinad etməklə hazırlanmışdır.

Qrafik 2.2020- 2023 – cü ildə büdcə gəlirlərinə daxil olmuş hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisinin, və əlavə dəyər vergisinin dinamikası, milyon manat

Mənbə: Müəllif tərəfindən <https://www.stat.gov.az/> istinad etməklə hazırlanmışdır.

Qrafikdən göründüyü kimi büdcəyə daxil olan vergilərin tərkibində hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi və əlavə dəyər vergisindən daxilolmalar üstünlük təşkil edir. 2023- cü ildə respublikada dövlət büdcəsi gəlirlərinin 22,8%-i hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisinin, 22,8%-i əlavə dəyər vergisinin payına düşür.

Qrafikdən göründüyü kimi, tədqiq edilən dövr ərzində əlavə dəyər vergisindən daxilolmaların həcmində daim artım müşahidə olunmuşdur. Əlavə dəyər vergisinin səviyyəsi 2023-cü ildə 2020-ci illə müqayisədə 68.9 %, 2021- ci illə müqayisədə 55,9 %, 2022- ci illə müqayisədə 17.0 % artmışdır. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən daxilolmaların həcmində 2020 - 2022-ci illərdə artım müşahidə olunsada, 2022-ci illə müqayisədə 2023- cü ildə daxilolmaların həcmi 498,21 milyon manat və ya 5,8% azalmışdır.

Büdcə-vergi sistemini xarakterizə etmək üçün orta göstəricilərdən də geniş istifadə edilir.

Bundan əlavə, faktorların təsiri altında büdcə-vergi sistemində dəyişiklik dərəcəsini təhlil etmək üçün indeksləşdirmə üsullarından istifadə olunur.

Optimal variantda qurulan vergi sistemi həm dövlətin maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatlarını təmin etməli, həm də vergi ödəyicilərini sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını azaltmamalı, eyni zamanda təsərrüfatçılığın səmərəliliyini yüksəltmək baxımından həmişə yollar axtamağa sövq etməlidir. Bu baxımdan da vergi yükü göstəricisi hər bir ölkənin vergi sisteminin keyfiyyətini xarakterizə edən göstəricidir (F.Ə.Məmmədov və başqaları). Vergi yükü ən ümumi formada vergi daxilolmalarının cəmini ÜDM-un həcminə bölüb, yüzə vurmaqla hesablanır və vergi daxilolmalarının ÜDM-un neçə faizini təşkil etdiyini göstərir.

2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi gəlirlərinin, o cümlədən vergilərin ÜDM-də xüsusi çəkisi aşağıdakı kimi olmuşdur:

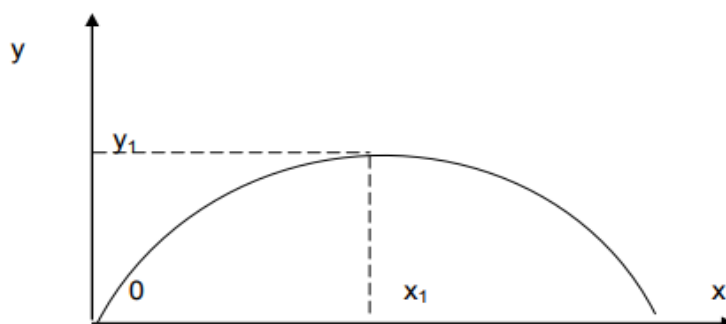
Cədvəl 2.

2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi

	2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında , milyon manat	Yekuna görə %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, faizlə
Gəlirlər – cəmi	22076.39	100.0	24.31
<i>o cümlədən:</i>			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1201.21	5.4	1.32
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	6733.52	30.5	7.42
Torpaq vergisi	34.44	0.2	0.04
Əmlak vergisi	205.93	0.9	0.23
Əlavə dəyər vergisi	6112.60	27.7	6.73
Sadələşdirilmiş vergi	264.06	1.2	0.29
Aksiz	1098.04	5.0	1.21
Yol vergisi	103.79	0.5	0.11
Mədən vergisi	119.39	0.5	0.13
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	1352.93	6.1	1.49
Sair daxilolmalar	4850.48	22.0	5.34

Mənbə: <http://etsim.azstat.gov.az/>

Qrafik 3. Laffer əyrisi

Mənbə: <https://tedris.taxes.gov.az/>

Cədvəldən göründüyü kimi, 2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında ÜDM –də cəmi büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisi 24,31%, (o cümlədən fiziki şəxslərin gəlir vergisi 1,32%, hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi 7.42%, torpaq vergisi 0,04%, əmlak vergisi 0,23%, əlavə dəyər vergisi 6,73%, sadələşmiş vergi 0,29%, aksiz 1,21%, yol verisi 0,11%, mədən vergisi 0.13%, xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar vergilər 1,49%, air daxilolmalar 5,34%) təşkil etmişdir.

Vergi yükünün optimal səviyyəsini müəyyən etmək inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün ölkələrin vergi sisteminin qurulmasında və təkmilləşdirilməsində çox mühüm rol oynayır. Opti-

mal vergi yükü səviyyəsi büdcəyə vergi daxilolmalarına və ÜDM-nin həcminə maksimum səviyyə verir və vergi borclarının, eyni zamanda gizli iqtisadiyyatın səviyyəsini minimum səviyyəyə endirir. Bu nəzəriyyə ilk dəfə ABŞ-da tətbiq edilmiş və Lafferin adı ilə bağlıdır (Həsənlı Y., Süleymanova A.)

Bu nəzəriyyə Laffer əyrisinin (vergi daxilolmalarının həcmi və vergi dərəcələri arasında olan asılılığı əks etdirən əyrinin) meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu əyri qrafiki olaraq aşağıdakı kimidir.

Burada, y - büdcə gəlirlərini, x - vergi dərəcəsini, y_1 - büdcə gəlirlərinin maksimal mümkün həddini x_1 - büdcə gəlirlərinin maksimal qiymət aldığı

vergi dərəcəsinə göstərir. X oxunda vergi dərəcələri, Y oxunda vergi daxilolmalarının həcmi göstərilir. Bu nəzəriyyəyə əsasən vergi dərəcəsinin artması nəticəsində getdikcə yavaşlayan sürətlə büdcə gəlirləri artır. İqtisadi prosesin iştirakçılarının sövqedici maraqlarına ciddi surətdə toxunulmadıqda, istehsalın həcmi azalması, vergi dərəcəsinin artımından az olur. Lakin elə bir x_1 həddi gəlib çatır ki, bu zaman istehsalçının verginin ödənilməsi nəticəsində xalis gəliri qalır. İnsanlar isə yalnız vergi ödəməyə görə işləmirlər. Bu isə, iqtisadi fəallığı azaldır, vergidən yayınma hallarını azaldır. Bu isə vergi dərəcəsinin artmasına, əksinə, büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb olur.

Nəticə

Vergi daxilolmaları həm Azərbaycan Respublikasında, həm də inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət və yerli büdcələrin əsas gəlir mənbəyidir və vergilərin köməyi ilə sahibkarların, bütün mülkiyyət formalı müəssisələrin dövlət və yerli büdcələrlə, banklarla, habelə yuxarı təşkilatlarla münasibətləri müəyyən edilir. Vergilərin köməyi ilə xarici iqtisadi fəaliyyət, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb edilməsi tənzimlənir, müəssisənin təsərrüfat hesablı gəliri və mənfəəti yaranır. Deməli, vergilər artıq təkə bir fiskal siyasət aləti deyil, iqtisadiyyatın və biznesin inkişafına əlverişli şərait yaradan, mühüm iqtisadi idarəetmə vasitələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

- 1.F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, Y.A.Kəlbəliyev, Z.H.Rzayev, Vergilər və vergitutma, dərslik. Bakı, 2006. Səh.432
2. “Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər” mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2021, 618 səh.
3. Həsənlı Y., Süleymanova Azərbaycan Respublikasında optimal vergi yükünün ekonometrik modeləşməsi, Azərbaycanın vergi jurnalı, iyul-sentyabr, 2018, səh 15-24
- 4.Quluzadə E. Azərbaycanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında səmərəli vergi siyasətinin rolu, Azərbaycanın vergi jurnalı, № 1, 2019, səh 29-38
- 5.<https://tedris.taxes.gov.az/assets/upload/files/195%20vergi%20siyaseti%20yeni%282%29.pdf>
- 6.<https://cyberleninka.ru/article/n/rol-nalogov-v-formirovaniy-dohoda-byudzheta/viewer>
- 7.http://etsim.azstat.gov.az/upload/File/publication/09-2024/publication-43-file_az.pdf
- 8.<https://www.stat.gov.az/>

Айнур Иман кызы ДЖАББАРОВА

Кандидат экономических наук, Доцент Азербайджанского университета

Эмиль Салман оглы МАММЕДЛИ

Магистр Азербайджанского университета

ЭКОНОМИКО-СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ БЮДЖЕТНО-НАЛОГОВУЮ СИСТЕМУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

Статья посвящена экономико-статистическому анализу показателей, характеризующих бюджетно-налоговую систему Азербайджанской Республики. Метод исследования основан на анализе динамики статистических данных, связанных с государственным бюджетом Азербайджанской Республики. С этой целью использованы показатели, отражающие структуру доходов государственного бюджета за 2020–2023 годы, представленные Государственным комитетом статистики Азербайджана.

Ключевые слова: налоги, бюджет, статистика, показатель, анализ

Aynur Imran qızı JABBAROVA

PhD in Economics, Associate Professor at Azerbaijan University

Emil Salman oğlu MAMMADLI

Master's student at Azerbaijan University

**ECONOMIC AND STATISTICAL ANALYSIS OF INDICATORS CHARACTERIZING THE
BUDGET-TAX SYSTEM IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Abstract

The article is dedicated to the economic and statistical analysis of indicators characterizing the budget-tax system of the Republic of Azerbaijan. The research method is based on the analysis of the dynamics of statistical data related to the state budget of the Republic of Azerbaijan. For this purpose, indicators on the composition of state budget revenues for the years 2020–2023, provided by the State Statistical Committee of Azerbaijan, were used.

Keywords: *taxes, budget, statistics, indicator, analysis*